

על לשון, משפט וצדק חברתי

זהר לבנת

אף שתורת הבלשנות ותורת המשפט הן שתי תורות מתחומים נבדלים, החיבור ביניהן טבעי. הלשון היא הכלי המרכזי שבאמצעותו מתרחש ההליך המשפטי כולו. הנורמות, מערכת החוקים שבבסיסה של מערכת המשפט, מנוסחות כולן במילים. התקשוריות חוקיות בין פרטים בחברה נעשות באמצעות טקסטים. כל פעולה הקשורה בהפעלתה של מערכת החוקים כלפי פרטים, ואף כלפי השלטון, כרוכה בשימוש בלשון. גם תוצאתו של ההליך המשפטי – פסק-הדין – הוא טקסט. למעשה, ניתן לומר כי ללא הלשון לא הייתה קיימת גם מערכת המשפט (Danet, 1985 : 273 ; Gibbons, 1994).

לאכוב והאריס (Labov and Harris, 1994) כותבים כי בפגישות רבות של אגודות בלשניות שונות בשנים האחרונות מובעת התחושה, שעל הבלשנים להיות מסוגלים ליישם את הידע שלהם גם מחוץ למגדל השן האקדמי או לחדר הכיתה, ולתרום את תרומתם לפתרון בעיות חברתיות. אף גיבונס (Gibbons, 1990) מציע הגדרה רחבה של המונח "בלשנות שימושית", הכוללת יישום של הידע הבלשני בנושאים חברתיים. מאחר שבשנים האחרונות תחומי מגע שונים בין לשון ומשפט זוכים להתעניינות רבה בעולם מצד חוקרים מדיסציפלינות שונות – בלשנים, משפטנים, פילוסופים, פסיכולוגים, סוציולוגים ואנתרופולוגים (Levi and Walker, 1990 : XV) – לאט לאט מתבהרות אותן נקודות מגע שבהן לבלשן יש אפשרות להשתתף השתתפות פעילה וממשית במנגנון עשיית הצדק, והכלים הבלשניים עשויים לשמש כלי עזר בתהליך קבלת ההחלטות המשפטיות בבית-המשפט או בביקורת על ההליך המשפטי. במאמר זה מטרתנו היא להאיר אחדות מן הנקודות הללו.

* תודתי לעורכי הדין א' אודיז' ור' לבנת על הייעוץ בנושאים משפטיים בשלבים שונים של העבודה.

בסעיפים הבאים נתייחס אל המישלב המשפטי ואל ייחודו (סעיף 1), וכן אל הקושי שהוא מציב בפני אוכלוסיות שונות (סעיף 2). בסעיף 3 נציג את הבלשן כמי שמומחיותו עשויה למלא תפקיד משמעותי במערכת המשפט, כעד מומחה או כיועץ לעניין הפרשנות הלשונית של טקסט. בסעיף 4 נצביע על המישלב המשפטי עצמו כעל מכשול לשוויון בפני החוק. בסעיף 5 נרמז על תרומתו האפשרית של ניתוח רטורי לביקורת על המערכת המשפטית.

1. מישלב הלשון המשפטית

לא כל החוקרים מסכימים עם הגדרתו של השיח המשפטי כ"מישלב". או'באר (O'Barr, 1981) וצ'ארו ואח' (Charrow et. al., 1982) מאמינים כי ייחודו של השיח המשפטי מצדיק את הגדרתו כדיאלקט או כתת-לשון. אנו בחרנו במונח "מישלב", המתייחס, למיטב הבנתנו, לסוג לשון המתאפיין בנסיבות שבהן הוא משמש. אחדים מאנשי התנועה למען השימוש ב-Plain Language (ראה להלן, סעיף 4) משתמשים בכינוי "Legalese", כדי לציין את סוג הלשון הזה, ומתייחסים אליו כאל דיאלקט. יחד עם זאת, הם מגדירים אותו כלשון שהמשפטן משתמש בה בעבודתו, אך לא ישתמש בה כשהוא משוחח עם בן זוגו. הגדרה זו מעמידה את הדובר כיסוד הקבוע ואת הנסיבות כיסוד המשתנה, והיא הולמת את האופן שבו נהוג להגדיר את המונח "מישלב" בעברית. נראה כי המשתמשים במונח "דיאלקט" עושים זאת כדי שלא להמעיט מייחודו של סוג הלשון הזה בהשוואה ללשון הכללית. במאמר זה ננקוט איפוא במונח "מישלב", כפי שעושים למשל דנט (Danet, 1984), גבורה (תש"ס) וקיים (1999).

מישלב הלשון המשפטית כולל טקסטים מסוגים שונים, כתובים ומדוברים, שהמשותף להם הוא היותם חלק ממערכת המשפט ומן ההליך המשפטי: הלשון שבה מנוסחים חוקים ותקנות שונים, לשונם של שופטים בפסקי הדין היוצאים מתחת ידם, כמו גם הלשון המדוברת המשמשת אותם בבית המשפט, לשונם של עורכי הדין בנסחם חוזים או כתבי טענות, לשונם המדוברת בעת חקירת עדים והצגת טענותיהם בפני בית המשפט, הלשון שבה מנוסחים צוואות, תצהירים או מסמכים משפטיים אחרים, ועוד.

הלשון המשפטית, ולא רק בעברית, היא לשון בעלת מאפיינים בולטים, ביניהם חוסר דינמיות, ארכאיות ורמה גבוהה של פורמליות. בחיבורו של מלינקוף (Mellinkoff, 1963), שנחשב לחיבור המקיף ביותר המתאר את

על לשון, משפט וצדק חברתי

המישלב המשפטי באנגלית,¹ מזכירים מאפיינים מישלביים רבים, כגון השימוש במונחים טכניים או במונחים שמשמעותם בלשון המשפטית שונה מזו שבלשון הכללית, השימוש בביטויים ארכאיים נדירים ובמילים מלשונות עתיקות (בעיקר לטינית), עודפות רבה, חוסר בהירות, פומפוזיות ועוד. דנט (Danet, 1985) מזכירה חוקרים נוספים שעסקו בתיאור המישלב המשפטי באנגלית, והיא אף מנתחת טקסט לדוגמה ומתייחסת לתכונותיו המישלבויות, הלקסיקליות והתחביריות, כגון ריבוי נומינליזציות וצורות סבילות, השמטת מילות קישור, ריבוי פסוקיות תנאי ועוד.

מאפיינים דומים אפשר למצוא במישלב המשפטי בעברית. כשמדובר בלשונות עתיקות, הלשון הרלוונטית היא כמוכן הארמית (שפירא 1987; קיים 1999). הארכאיות מתבטאת גם בשימוש בביטויים שמקורם בלשון חז"ל, ואינם רווחים בעברית הכללית של ימינו. הן שפירא והן קיים עוסקות בלשונם של שופטי בית המשפט העליון. גבורה (תש"ס) ודנט (Danet, 1984) עוסקים בלשונם של חוזים ומתארים תכונות תחביר מיוחדות כגון משפטי תנאי וייחוד, מבנים סבילים ומודאליים, פסוקיות זיקה וצירופי סמיכות (גבורה) והיבטים פרוזודיים (Danet).

תיאורים אלה הם תיאורים חלקיים בלבד של סוגי טקסטים אחדים מתוך אלה הנכללים במישלב המשפטי בעברית. מכאן עולה, כי אין בידינו עדיין תיאור שלם של מישלב זה, על כלל הטקסטים שבו, על כל מאפייניו ועל המבדיל אותו ממישלים אחרים.

2. המישלב המשפטי ומנגנון הצדק החברתי

גם ללא תיאור מלא של המישלב המשפטי נראה כי אפשר לקבוע שלשונם המיוחדת של הטקסטים המשפטיים עושה אותם קשים להבנה עבור מי שלא הוכשר או לא הורגל לכך, גם אם הוא דובר ילידי של השפה. יחד עם זאת, ברור שיש הבדלים במידת הקושי שהמישלב הזה מציג בפני דוברים שונים. סביר להניח שדובר ילידי מבוגר ומשכיל יתקשה פחות מילד, מדובר לא משכיל או מדובר ששליטתו בשפה אינה מלאה. בהנחה שזכויותיו של האזרח (וכן גם של תושב או תייר) תלויות לפחות באופן חלקי ביכולתו להבין את הטקסטים המציגים בפניו זכויות אלה, ובהנחה שמעורבותו של אדם בהליך משפטי כלשהו כרוכה תמיד במגע עם טקסטים, כתובים או מדוברים, מובן

1 O'Barr, 1982 : 18, וראה שם גם סקירה על חיבורים נוספים.

כי ענייננו כאן בשאלות של נחיתות או של אי־שוויון בפני החוק. בהקשר זה חשוב איפוא להזכיר שלושה סוגי אוכלוסייה:

א. ילדים. ילדים מתחת לגיל האחריות הפלילית לעולם אינם מופיעים בבית־המשפט כנאשמים, אך הם עשויים להעיד כקורבנות או כעדי ראייה למעשים פליליים, ובעיקר בעבירות מין. בסיטואציה כזו יש להביא בחשבון לפחות שלושה גורמים המעמידים קשיים בפני הילד המעיד בבית המשפט: (1) העובדה שהיה קורבן או עֵד למעשה אלים, בעוד שמבצע המעשה אולי נוכח באולם בית המשפט, (2) המעמד הקשה של חקירה נגדית בבית המשפט, אולי על ידי מבוגר שאינו מגלה אמפתיה כלפי הילד, (3) המישלב המשפטי הקשה כשלעצמו.

במחקר שנערך באוסטרליה (Brennan, 1994) נבדקה השפעתו של הגורם המישלבי על עדויות של ילדים. המחקר בדק עד כמה מבינים ילדים בגילאים שונים שאלות המנוסחות על ידי עורכי דין בבית המשפט. השאלות שבמחקר נלקחו כולן מתעתיקים של חקירות נגדיות של ילדים שהעידו במשפטים בעבירות מין, והן הוצגו בפני ילדים אחרים באותו גיל. מאחר שאותם ילדים לא היו מעורבים באירוע פלילי, ושהמחקר נערך כתנאים רגילים ולא כתנאים של חקירה בבית המשפט, נותר הגורם המישלבי כגורם היחיד שהשפיע על מידת ההבנה של השאלות. הילדים התבקשו לחזור על השאלות ששמעו, והתוצאות מעידות כי במקרים רבים מאוד השאלות הובנו באופן שגוי או לא הובנו כלל. שאלות הנשאלות בבית המשפט עשויות להיות מנוסחות באופן מורכב, עם קשרים רבים, והן עשויות להיות מוצגות באופן מנותק זו מזו, דבר שיוצר קושי בהתמצאות. ברנן מזכיר גורמים נוספים הקשורים בהבנתן של שאלות בבית המשפט: נקיטת לשון שלילה, נומינליזציה, חזרה על דברי הילד, אי־בהירות של מאזכרים ושל ביטויי זמן, ועוד. הוא מציין במיוחד גם את האופן שבו ילדים נוטים לענות על שאלות: תשובות כגון "אני לא יודע" ו"אני לא זוכר" מפי ילדים אינן מעידות תמיד על אי־ידיעה או על שכחה. לעתים זוהי אסטרטגיה שהילד נוקט מסיבות שונות. כל אלה גורמים המשפיעים על אופן התקבלותה של העדות על ידי בית המשפט, ועל ההחלטה שתתקבל בעקבותיה.

החוק הישראלי מגן על ילדים שעדיין לא מלאו להם 14 שנים, וקובע כי במקרה שילד כזה נחקר כקורבן לעבירת מין, או כאשר החקירה קשורה בעבירות שונות כלפיו מצד הוריו, אין הוא נדרש להופיע בבית המשפט, אלא נחקר על ידי חוקר־נוער הרושם את דבריו. רישומיו של חוקר־הנוער משמשים כראיה בבית המשפט. כאשר ילד מזומן בכל זאת להעיד, באישורו של חוקר־הנוער,

על לשון, משפט וצדק חברתי

הוא עושה זאת כשאלום בית המשפט ריק.² יש להניח, שהלשון שחוקר-הנוער משתמש בה מובנת לילד בדרך כלל יותר מן המיילב המשפטי המשמש את עורכי הדין. יחד עם זאת, ייתכן שבדיקה מדוקדקת תראה כי גם הוא משתמש בעגה משטרית, שעלולה לעורר קשיי הבנה.

ב. דוברים שלכאורה שפתם אינה שונה משפתו של בית המשפט, אך למעשה הם דוברים דיאלקט או סוציולקט הנכדל ממנה במידה רבה. למשל, וולש (Walsh, 1994) ואידס (Eades, 1994) דנים בנחיתותם של האבוריגינים באוסטרליה בפני החוק האוסטרלי. רוב האבוריגינים דוברים כיום סוג מסוים של אנגלית, השונה מן האנגלית הלא-אבוריגינית. ההבדלים בין דובר אבוריגיני לדובר לא-אבוריגיני הם גם לשוניים וגם תרבותיים, ולשניהם יש השפעה על השיח המתנהל בבית-המשפט: לבד מהבדלים לשוניים מובהקים, כגון הבדלים פונולוגיים או סמנטיים, יש הבדלים משמעותיים גם באופן שבו נהוג לשאול שאלות בתרבות האבוריגינית, בתפקיד התקשורת של שאלה ותשובה, או של שתיקה במהלך השיחה, באופן שבו מגיבים לשאלה שלא נשאלה כהלכה, ועוד. מוזכרות גם מוסכמות שונות של שיחה – אי-יצירת קשר עין, נטייה לדבר באופן סימולטני במקום לשמור על תורי דיבור מסודרים ועוד. למעשה, דווקא משום שהשפה שמדובר בה היא סוג של אנגלית, יש חשש ממשי שבית המשפט לא יתפוס את ייחודה של האנגלית האבוריגינית ויפרש את העדות באופן שגוי, ובכך יעמיד את הדובר האבוריגיני בעמדה של נחיתות.

בישראל חיות כיום קבוצות רבות שתרבותן שונה במידה רבה מן התרבות השלטת בישראל. בני קבוצות אלה עשויים לשלוט שליטה מסוימת בעברית ובכל זאת לא לשלוט במוסכמות של שיחה המאפיינות דוברים ילידיים. מחקרים לשוניים-תרבותיים שיצביעו על ההבדלים עשויים לשרת את עניינם של בעלי הדין האלה.

ג. דוברים שכלל אינם דוברים את שפתו של בית המשפט (או של החקירה המשטרית), או שנמצאים בשלב כזה או אחר של לימוד השפה כשפה שנייה. על-פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה,³ בשנת 1998 חיו במדינת ישראל

2 סעיפי החוק הרלוונטיים: חוק סדר הדין הפלילי, ס' 117א, 121, וחוק לתיקון דיני הראיות (הגנת ילדים), ס' 1-4.

3 שנתון סטטיסטי לישראל, 2000, מס' 51, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים תשס"א.

כמעט שני מיליון אזרחים שלא נולדו בה. כ-800 אלף מהם הגיעו לישראל בין השנים 1990–1998. לנתונים אלה יש להוסיף את אזרחי ישראל ששפת אמם אינה עברית (ובעיקר, כמובן, דוברי ערבית כשפת אם), וכן לא-אזרחים – תיירים ועובדים זרים. כל אלה עשויים להיזקק לתרגום בעת מגע עם מערכת המשפט.

מוריס (Morris, 1993) מציינת כי מדיווחים שונים בעולם עולה שבתו המשפט נוטים להמעיט בשימוש במתורגמן מקצועי, ולזמן אותו רק כאשר אין כל אפשרות אחרת לנהל את המשפט. מכאן שגם מי ששולט בשפה באופן חלקי כשפה שנייה נתפס פעמים רבות על ידי בית המשפט כאילו הוא דובר שאינו נזקק לתרגום. אין צורך לומר שעל ידי כך עלולות זכויותיו להיפגע באופן משמעותי, שכן בהקשר המשפטי נודעת לתרגום חשיבות מיוחדת במינה. החוק הישראלי קובע כי: "הוברר לבית המשפט שהנאשם אינו יודע עברית, ימנה לו מתרגם או יתרגם לו בעצמו [...]" (חוק סדר הדין הפלילי, ס' 140). מכאן שהחוק מוכן להסתפק בשירותי התרגום של אדם, שאינו מתורגמן מקצועי – דהיינו, השופט עצמו. יתר על כן, לעתים רואה השופט את עצמו כמי שכישורי התרגום שלו עולים על אלה של מתורגמן מקצועי, כפי שמתברר למשל מן הציטוט שלהלן:

"בל נשכח כי מרבית עדי התביעה העידו בשפה הגרמנית ומיעוטם בשפה הרוסית, ואב בית הדין (השולט בשפה הגרמנית על בוריה), נאלץ באורח-קבע להחליף לעזרת המתורגמנים מן השפה הגרמנית, על מנת שהתרגום יהיה נכון ומדויק".⁴

לטענתה של שלזינגר (1999), ההנחיות שבחוק לעניין התרגום אינן מפורטות דיין, ולא ברור מהן "מי ייחשב מוסמך לתרגם, מה פירושו של 'אינו יודע עברית', איזו הכשרה תידרש מן המתורגמנים, מי יפקח על רמתם המקצועית, באיזו משיטות התרגום בעל-פה יועברו הדברים, וכיצד, אם בכלל, ישקף הפרוטוקול את נוסח הדברים בשפת המקור" (עמ' 317). בעיקר מעניינת השאלה, מה פירושו "אינו יודע עברית": שליטה בעברית ברמות שונות עשויה להיחשב כ"ידעת עברית". לטענתה של שלזינגר, "בין שהנאשם עצמו קובע כי ידעויותו בשפה העברית מספיקות ובין שהחלטה מתקבלת על-ידי השופט, אין זה ודאי כי הביאו בחשבון את מלוא השלכותיה של קביעה זו. התבטאות בשפה ששליטתו של אדם בה אינה מספקת עלולה ליצור רושם של חוסר-אמינות, הססנות ואף מוגבלות שכלית (Bresnaham, 1991)" (שלזינגר, שם, הערה 1).

4 תפח 4008/98, מ"י נ' לארי בן יעקב גלדסון (לא פורסם), עמ' 206.

על לשון, משפט וצדק חברתי

בעניין זה נביא קטע קצר מפסק־דינם של שופטי בית המשפט המחוזי בתל-אביב, השופטים אבן-ארי, בר-אופיר ואחיטוב, בעניינו של נאשם תלוי-תרגום.⁵ הנאשם ידע ככל הנראה עברית ברמה מסוימת, ולכן ענה בעברית לחלק מן השאלות. מכך הסיקו השופטים כי הוא בעצם יודע עברית, והתלוננו כי הבקשה לספק לו מתורגמן הייתה מיותרת וגרמה לסרבול בניהול המשפט. בכך הם מפגינים חוסר מודעות להשלכות אפשריות של חקירה הנערכת בשפה שהנאשם אינו שולט בה שליטה מלאה. ההחלטה להוסיף ולנצל את שירותי המתורגמן נבעה, על פי עדותם, יותר מן החשש לטענות כלפיהם בעתיד ופחות מדאגתם לכך שנאשם במשפט פלילי יוכל להגן על עצמו בלשון שהוא שולט בה שליטה מלאה:

“עם תחילת הדיון הצהיר עו”ד פלדמן בשם מרשו כי הנאשם אינו שולט בשפה העברית וביקש לזמן עבורו מתורגמן לשפה הרוסית. התוצאה היתה כי בית המשפט סיפק לנאשם מתורגמן צמוד (לשפות רוסית-עברית), לאורך כל המשפט. אולם במהלך הדיון התברר כי הנאשם אכן שולט בשפה העברית, ובעדותו הוא השיב לעתים מזומנות את תשובתו בעברית – ישירות, בלא להמתין עד אשר השאלה תתורגם מעברית לרוסית. על מנת למנוע אי-הבנות או טענות ומענות עתידיות לגבי אי-הבנות וקשיי שפה, עמד בית המשפט על העקרון כי הנאשם ישיב אך ורק באמצעות המתורגמן, אולם ברור לנו לחלוטין כי הליך מסורבל זה של תרגום השאלות ותרגום התשובות אשר הכביד על ניהול המשפט, לא היה דרוש כלל, משום שהנאשם מבין ושולט בשפה העברית.”⁶

גם כאשר פועל בבית המשפט מתורגמן מקצועי, עדיין לא מובטח שדבריו של נאשם או עד תלוי-תרגום יימסרו כהווייתם. מוריס (Morris, 1993: 276–277) טוענת כי אפילו המתורגמן הנאמן ביותר אינו יכול לשמש תחליף הולם לחלוטין לדובר המקורי. גם אם המתורגמן מוסר בזהירות רבה את תוכנו של המבע המתורגם, עדיין יחסרו למשתתפים רמזים משמעותיים הדרושים כדי להעריך כראוי את הדברים. המתרגם אינו יכול להבטיח שהשפעתם של הדברים על השומע תהיה זהה לזו של הדברים שנאמרו בשפת המקור. הרקע התרבותי וידע העולם של המשתתפים עשויים לקבוע במידה רבה את השפעתו של כל

5 מונח זה הוצע על ידי שלוינגר (1999) כמקבילה למונח Language-handicapped, המקובל בספרות המקצועית האנגלית ומתייחס גם למי ששמיעתו לקויה (שם, עמ' 317). למקרה של תרגום הודאות משפת הסימנים ודיון במהימנותן ראה ת”פ 308/98 מדינת ישראל נ’ רוברט סטפנוב (לא פורסם) וכן הערעור על פסק-הדין בע”פ 709/99 רוברט סטפנוב נ’ מדינת ישראל (לא פורסם).

6 תפח 4008/98, שם, עמ' 205.

אירוע תקשורתי. בנוסף לכך, בית המשפט איננו סובל עמימות ורב-משמעות, אלא מצפה מן המתורגמן שיספק תרגום אחד ויחיד, דבר שאינו מאפשר לו להביע התלבטות או לברר מהו התרגום ההולם את ההקשר. המתורגמן ניצב בפני דילמה קבועה: המערכת המשפטית מצפה ממנו לתרגום "מילולי", ללא שינויים, השמטות או תוספות משלו, אך תרגום כזה לא תמיד יהיה התרגום שישקף את המבע המקורי באופן המוצלח ביותר.

לתרגום חשיבות מיוחדת גם בשלבים שקודמים להעמדה לדין – החקירה המשטרתית, הארכת מעצר, ובמיוחד השלב שבו נמסרת הודאה. עורכי דין העוסקים בפלילים מודעים היטב לעניין זה, כפי שעולה למשל מן העצות שלהלן, בעניין תרגום בעת חקירה משטרתית:

"מי שאינו שולט בצורה מספקת בשפה העברית, לא כדאי לו להוכיח דווקא בעת חקירה, שהוא מסוגל להסתדר בשפה זו. בשלב זה אי-הבנות עלולות להיות גורליות. לכן צריך הנחקר לדרוש להיחקר בשפה הנוחה לו ביותר. אם החוקרים אינם מכבדים את הבקשה, מן הראוי שירשמו בהודאה, כי הנחקר אינו מבין עברית ברמה מספקת והוא מעדיף להיחקר בשפה אחרת" (גז ורונן 1990: 102).

אשר לשלב הארכת המעצר: בחוק הישראלי אין הוראה מפורשת, המחייבת נוכחות של מתורגמן בשלב הארכת מעצר של חשוד, שאינו יודע עברית. אולם בית המשפט קבע לא מכבר כי "לחשוד יש זכות טבעית להבין הליך משפטי המתקיים בעניינו, וזכות טבעית זו מחייבת נוכחות של מתורגמן בדיון הארכת המעצר".⁷ ואכן, במקרה מסוים לא הסכים בית המשפט להאריך את מעצרו של עובד זר דובר סינית, שנחשד במעורבות בתקיפה, לאחר שבמהלך יממה לא הצליחה המשטרה לשוחח עמו בשפתו, להסביר לו את עילת מעצרו ולשמוע את גרסתו.⁸

השלב שבו נמסרת הודאה הוא שלב קריטי: חשוד בעבירה כלשהי מנסח הודאה, ההודאה נרשמת על-ידיו, בכתב-ידו או על ידי אדם אחר, והחשוד חותם עליה. מסמך זה משמש לאחר מכן בבית המשפט כראיה כבדת משקל. בישראל הלכה פסוקה היא שההודאה חייבת להירשם בשפה שבה היא נמסרת על ידי החשוד. כותב על כך השופט ד' לוין:

"ההודאה הנרשמת מפי העד חייבת להירשם כלשונה ובמלוואה, במידת האפשר, כך שיובטח, שאין באמרה (=בהודאה), כפי שהיא מוגשת לבית

7 השופט י' צור, מ (שלום י"ם) 6050/00 משטרת ישראל נ' אל גיא'לה (טרם פורסם).

8 ת"מ (שלום ת"א) 13135/99 (טרם פורסם).

על לשון, משפט וצדק חברתי

המשפט, ולו קורטוב של פרשנות מצדו של הרושם. כך, למשל, צריכה ההודאה להירשם בשפתו של העד, משום שגם תרגום, כשלעצמו, יש בו יסוד של פרשנות, והוא מעורר את החשש, שמא לא הובאו הדברים כלשונם וכרוחם".⁹ אולם המשטרה אינה מקיימת כלל זה בעקביות, ופעמים רבות מוגשות לבית המשפט הודאות בעברית, שנמסרו במקור בלשון אחרת. כלומר, החשוד מוסר את דבריו לחוקר בלשון כלשהי, והדברים מתורגמים לעברית על ידי החוקר עצמו, על ידי שוטר מתורגמן, או על ידי אדם שלישי, שאינו מן המשטרה ואינו מתורגמן מקצועי. פינטו ואבריאל (2001) במאמרם הביקורתי מזכירים מקרים שבהם המתרגם היה בנו הקטין של החשוד, מתנדב מן המשמר האזרחי, ואף עוברי אורח, שפרטיהם כלל לא צוינו בתביעה. מטבע הדברים, נופלות לעתים בתרגום טעויות משמעותיות.¹⁰ שופטי בית המשפט העליון מרבים להעיר על כך: "מה עוד ניתן לומר ולא נאמר? ביצוע ההנחיה — שהיא כה מובנת מאליה — הוא כה פשוט עד שנשגב מבינתי מדוע אין המשטרה פועלת על פיה".¹¹ יחד עם זאת, מצב זה אינו גורם לפסילתה של ההודאה. בהתחשב בכך שלהודאתו של חשוד עשוי להיות משקל מכריע בהרשעתו, נראה כי מי שאינו דובר עברית נמצא במצב כרוך של אי-שוויון בפני החוק.

3. "בלשנות משפטית": חוות-דעת בלשנית כעדות מומחה בבית המשפט

המונח "בלשנות משפטית" הוצע על ידי לנדוי (1999) כתרגום ל-Forensic Linguistics. מונח זה מתייחס לחוות-דעת בלשנית המוגשת כחלק מן העדויות המשמשות בהליך המשפטי. במדינות מערביות רבות גוברת בשנים האחרונות המגמה לזמן לבית המשפט בלשן כעד מומחה שיחווה דעתו בשאלות לשוניות הנוגעות לדין המשפטי.¹²

לפי גיבונס (Gibbons, 1994: 319), רוב המקרים קשורים בשני סוגים של עדויות: מחד גיסא — עדויות הקשורות ביכולתו של מוען מסוים להפיק טקסט כלשהו. לכאן קשורות עדויות מומחה העוסקות בזיהוי קול (Jones, 1994;

9 ע"פ 323/89 שריקי נ' מדינת ישראל, פ"ד לט (3) 524-523.

10 ראה למשל את דברי השופט טלגם בתפ"ח 535/79 מדינת ישראל נ' חסן מוחמד עלי (לא פורסם).

11 השופט חשין, בש"פ 2444/92 יגאל אבוטבול נ' מדינת ישראל (לא פורסם).

12 לביבליוגרפיה מקיפה בנושא חוות-דעת בלשנית ראה לנדוי (1999) והמקורות המוזכרים אצלה בהערה 3. ביבליוגרפיה נוספת ניתן למצוא באתר הבית של אוניברסיטת ברמינגהם, בכתובת: <http://web.bham.ac.uk/forensic>

(Nolan, 1994) או בזיהוי כתב־יד, וכן לשאלה של Authorship ("מחברות"), כלומר לשאלה אם אדם מסוים הוא אכן המוען של טקסט מסוים, מדובר או כתוב לצורך זיהוי קול נהוג להשתמש בספקטוגרף, שהוא מכשיר המאפשר רישום גרפי של קול. הטענה היא שלכל אדם "טביעת קול" משלו, היוצרת רישום ייחודי, בדומה לטביעת אצבעות. בארצות הברית מקבלים בתי־המשפט את הזיהוי על פי "טביעת הקול" כזיהוי ודאי. גז ורונון (שם, עמ' 198) מציינים כי בארץ לא נרכש עדיין ניסיון משפטי בנושא, אולם בתי־המשפט יקבלו עדות בעניין זיהוי קול, כאשר המזהה מכיר היטב את הקול המזוהה, למשל בין בני־זוג.

זיהוי דיבור אין פירושו רק זיהוי קולו של הדובר, אלא גם זיהוי מאפיינים ייחודיים של אופן דיבורו או של המיבטא שלו. לאבוב והאריס (Labov and Harris, 1994) מתארים מקרה שבו אדם הואשם בכך שטלפן פעמים אחדות לחברת התעופה "פאן אמריקן" והודיע הודעות כוזבות על פצצות במטוסיה. חוות־דעת בלשנית מפורטת, שכללה השוואה של ההקלטות עם הקלטה של הנאשם כשהוא משמיע את אותן המילים בדיוק, וניתוח פונטי מדוקדק של שתיהן, הוכיחה לבית המשפט כי מדובר בשני דוברים שונים, בעלי מיבטא המאפיין אזורים גיאוגרפיים נבדלים.

עדות מומחה של בלשן יכולה להיות רלוונטית גם לעניין האותנטיות של הודאה. לשונה של ההודאה עשויה להשפיע על מידת קבילותה: "ככל שלשון ההודאה נראית על פניה 'מלאכותית' יותר ובלתי הולמת את השפה השגורה כפי החשוד — כן ייטה בית המשפט לקבל את הטענה, כי הדברים 'הושמו' בפיו של החשוד על ידי החוקר, ועל כן אין לראותם כדבריו שלו שנאמרו מרצונו" (קדמי 1991: 61).

אולם שאלה היא, מהם הכלים שבידי בית המשפט, שיעזרו לו לקבוע אם לשונה של הודאה "הולמת" או "אינה הולמת" את השפה השגורה כפי החשוד. נראה כי כלים כאלה נמצאים בידי בלשנים, ולא בידי משפטנים. גיבונס (Gibbons, 1990) מתאר מקרים באוסטרליה שהתעורר בהם החשד לכידוי ראיות. עדות מומחה של בלשן הוכיחה, כי הודאה, שהייתה חתומה בידי חשוד בשפה שאינה שפת אמו, לא נוסחה על ידי החשוד עצמו. חוות־הדעת הבלשנית ניצלה כלים בלשניים מתחום רכישת שפה שנייה, ובעזרתם אפשר היה להוכיח, שהשפה שבה מנוסחת ההודאה אינה הולמת את רמת הלשון של אותו אדם, כפי שהוקלטה בריאיון אחר. עדותו של הבלשן הוכיחה כי לא ייתכן ששני הטקסטים הופקו על ידי אותו אדם באותה תקופת זמן. בישראל עדיין לא זומן לבית המשפט בלשן שיביע דעתו בעניין כזה.

על לשון, משפט וצדק חברתי

מאידך גיסא, יש עדויות מומחה הקשורות ביכולתו של נמען מסוים להבין טקסט כלשהו, מדובר או כתוב. לעדויות אלה יש, לדעתנו, חשיבות רבה מבחינת מעורבותו של הבלשן במנגנון עשיית הצדק. גיבונס (Gibbons, 1990) מנתח הנחיות ואזהרות הניתנות לעצורים בעת חקירה משטרתית, ומראה כי רמת המורכבות שלהן ואוצר המילים שלהן, המיוחד לעגה המשטרתית, לעתים אינם מאפשרים הבנה על ידי הנחקרים.

גיבונס מתעניין בעיקר בנמענים שהשפה שבה ניתנות ההנחיות אינה שפת אמם. אך בעוד שבעיית התקשורת עם נחקרים או עדים בשפה שאינה שפת אמם, והצורך במתורגמן בשלבים שונים של ההליך המשפטי, זכו כבר להכרה מסוימת על ידי המערכת המשפטית (ראה ס' 2 לעיל), ההנחה היא שעבור דוברים ילידיים הדברים הנאמרים בבית המשפט הם ברורים. אך מתברר כי הנחיות או שאלות בעגה המשטרתית או במישלב המשפטי עשויות להיות מעורפלות גם עבור דוברים ילידיים (O'Barr, 1982: 26–27, 38–41). מחקרים נעשו, למשל, בשאלת מידת ההבנה של מושבעים את ההוראות הניתנות להם על ידי בית המשפט (Charrow and Charrow, 1979). במקרה המודגם אצל לנדוי (1999), אחד הצדדים לדיון המשפטי נעזר בשירותיה של הבלשנית ג'ודית לוי בשאלה זו. לבקשת אדם, שהורשע ברצח ונגזר עליו עונש מוות על ידי חבר מושבעים, הוזמנה חוות-דעת בלשנית שהראתה כי נוסח ההוראות שניתנו למושבעים עלול היה ליצור קושי בהבנת ההוראות ולהטות את התוצאה לחובתו של הנאשם, כלומר להעדיף עונש מוות על פני עונש מאסר.¹³ נראה כי אין לנו מקרה מובהק יותר שיוכיח את אמתותו של הנאמר במשלי יח כא: "מוות וחיים ביד לשון".

לאבוב והאריס (Labov and Harris, 1994) מתארים מקרים שבהם הבלשן ויליאם לאבוב העיד כעד מומחה. במקרה אחד הוכיחה העדות כי אזרחים, שהיו זכאים לסיוע מן המדינה, לא הצליחו להבין את תוכן המכתב המפרט את זכויותיהם. במקרה אחר, הוא התבקש לנתח תוכנו של מכתב שנשלח לעובדים, שהגישו תביעה נגד החברה שבה עבדו. במכתב הוצע להם סכום כסף מסוים תמורת ויתור על זכויותיהם. לאבוב צירף אליו בלשנים נוספים, המתמחים בקריאות (Readability) של טקסטים, במורכבות תחבירית של טקסטים ובטווח ההשפעה של כמתים. העדויות הבלשניות כולן הצביעו על כך שהמכתב אינו מובן ואינו מנוסח באופן אובייקטיבי.

חוות-דעת של בלשן מומחה עשויה לשמש כלי עזר גם לעניין הפרשנות

13 הטקסט מנותח בחלקו אצל לנדוי (שם) ומתואר בהרחבה אצל לוי (Levi, 1993).

המשפטית. לנדוי (שם) מנתחת מנקודת מבט בלשנית טקסטים מלשון חוזה ומלשון החוק, שפרשנותם נדונה בכתי משפט בישראל. היא מזכירה בעיות כגון זיהוי הרפרנט של כינוי רומז, טווח ההשפעה של ביטויי זמן, משמעותם של פעלים מודאליים ועוד. לנדוי טוענת שלמרות הצהרתם של השופטים כי הם עוסקים בפרשנותו הלשונית של הטקסט, הכרעתם במקרים האמורים אינה מתיישבת עם הניתוח הלשוני שהיא מבצעת בעצמה. לדעתה, ניתוח בלשוני מקצועי עשוי היה להביא לתוצאה אחרת מזו שהתקבלה בפועל. בשיטה המשפטית הנהוגה כיום בישראל, היא טוענת, "משמש השופט גם כבלשן, וזאת ללא ההשכלה הבלשונית הדרושה. במקום בו נדרשת הערכאה השיפוטית לניתוח לשוני של טקסט, אולי נכון יהיה אם תשמע עדות-מומחה של בלשן, כפי שהיא נוהגת בתחומי מומחיות אחרים (רפואה, הנדסה ורבים נוספים)" (שם: 64).

אכן, שופטי בתי המשפט עוסקים באופן תדיר בפרשנות של טקסטים: לשונה של הנורמה המשפטית – החוקים וחוקי היסוד – לעתים קרובות אינה חד-משמעית ואינה ברורה, ועל אחת כמה וכמה מסמכים שנוסחו על-ידי אנשים פרטיים, כגון חוזים, צוואות, תצהירים ועוד. משימתו של השופט היא משימה של פרשן: עליו להעניק לטקסט שלפניו את המשמעות המשפטית ה"נכונה". לפי ברק (1992), המשמעות המשפטית הנכונה של הטקסט היא משמעותו הלשונית על רקע הקשרו הרלוונטי.

כדי להבין את טיב היחסים המתקיימים בפרשנות המשפטית בין המשמעות הלשונית לבין תכלית החקיקה, מן הראוי להביא את דבריו של ברק בעניין זה:

על הפרשן ליתן ללשון החוק אותה משמעות, הנסבלת מבחינה לשונית והמגשימה את תכלית החקיקה. כלל בסיסי זה מבוסס על שני אדנים: הראשון, לפיו לכל משמעות משפטית ששופט נותן צריך להיות עיגון בלשון החוק. יש ליתן למילות החוק אותה משמעות שהן יכולות לשאת מבחינה לשונית [...] האדן השני הינו, כי מבין המשמעויות הלשוניות, על השופט לבחור באותה משמעות המגשימה את תכלית החקיקה. (בג"צ 142/89, עמ' 544).

ניסוח כזה מדגיש ומבודד את שני היסודות של הפרשנות המשפטית – היסוד הלשוני ויסוד התכלית. לגישתו של ברק, לשון הטקסט מאפשרת קשת רחבה של פרשנויות, היא קובעת את "מיתחם האפשרויות הלשוניות", ותפקידו של הפרשן "לשלוף מתוך קשת המשמעויות הלשוניות את המשמעות המשפטית"

על לשון, משפט וצדק חברתי

(ע"א 77/88, עמ' 63). נקודת המוצא לתהליך הפרשנות היא איפוא לשונו של הטקסט.

כדי להדגים את הבעייתיות של הדין המשפטי בלשון הטקסט ואת תרומתו האפשרית של הידע הבלשני, נדון במקרה אחד שהובא בפני בית המשפט בישראל.¹⁴ אדם לקה בהתקף לב בעקבות ריב מילולי קשה עם אחד מן הכפופים לו במקום העבודה. הוא היה מבוטח באמצעות פוליסת ביטוח, המפצה אותו על אובדן כושר עבודה בגין "כל תאונה גופנית בלתי צפויה מראש, שתיגרם אך ורק במישרין על-ידי אמצעי אלימות חיצוניים וגלויים לעין [...]". השאלה שעמדה בפני בית המשפט הייתה אם אותו אדם זכאי לפיצויים על פי תנאי הפוליסה, דהיינו האם האירוע המילולי שהתרחש הוא אירוע הנכלל במשמעותו של הביטוי "אמצעי אלימות חיצוניים". השופטים במקרה זה הסכימו כי נקודת המוצא לבחינת פרשנותו הראויה של הטקסט היא לשונו של הטקסט. למעשה, חלק ניכר מן הדין התמקד במשמעותה של המילה "אלימות", ובשאלה אם "אלימות מילולית" היא סוג של אלימות.

במונחים בלשניים, השאלות שמעלה הדין הן אלה:

- א. האם השימוש בכוח פיזי הוא רכיב סמנטי הכרחי במשמעותה של המילה "אלימות"?
- ב. האם הלוואי בצירוף "אלימות מילולית" הוא לוואי מצמצם המכוון לסוג מסוים של אלימות, או שמא הצירוף "אלימות מילולית" הוא צירוף מטאפורי, המופקע מתחום המשמעות של המילה "אלימות" כשהיא לבדה?
- ג. האם יש הבדל במקרה זה בין "משמעות המשפט" (Sentence meaning) לבין "משמעות המבע" (Utterance meaning) (Dascal, 1983), דהיינו האם יש לקבוע כי ההקשר המשפטי המיוחד מעניק למילה "אלימות" משמעות שונה מזו שיש לה בלשון הכללית? השופט תיאודור אור, שדעתו היא דעת המיעוט בעניין זה, מתייחס במפורש לשתי השאלות הראשונות שהעלינו, הקשורות זו בזו. תחת הכותרת "הבחינה הלשונית" כותב השופט אור כך (בעמ' 239):

[...] מובנו הרגיל של המונח אלימות מקפל בתוכו שימוש בכוח פיסי כלשהו. גם בפסיקה נקבע, בהקשר אחר, שזהו מובנה הרגיל של "אלימות": [...] משמעותה הפשוטה והרגילה של 'אלימות' בלשון בני

14 ע"א 779/89, יעקב שלו נ' סלע חברה לבטוח בע"מ, פ"ד מח (1) 221.

אדם טומנת בחובה שימוש במידה כלשהי של כוח פסי [...]” (ע”פ 524/82, עמ’ 559).

לשאלתנו הראשונה הוא עונה איפוא בחיוב. תשובתו הולמת את קביעתה של הוועדה למונחי משפט של האקדמיה ללשון העברית, שדנה בצירופים “אלימות פיזית” ו”אלימות מילולית”. הוועדה הציעה במקומם את המונחים “אלימות” ו”אלימות דברים”, וקבעה כי “אלימות” מציינת מעשה שיש בו שימוש בכוח. היסוד הגופני מצוי בתוך הביטוי, ולכן מיותר שם התואר “פיזית”.¹⁵ לשאלה השנייה עונה השופט אור כך:

[...] הצמדת הדיבור “אלימות” לשם התואר “מילולית” לא באה אלא על דרך ההשאלה, הדימוי והמטאפורה. זאת, במטרה לשוות למשהו שאינו אלימות כלל, קרי מלל, מאפיינים מקובלים של אלימות, כגון תוקפנות, בוטות ואולי אף גנאי מוסרי. אך מובן זה של המילה “אלימות” אינו משתמע ממילה זו, “אלימות”, כשהיא עומדת לבדה, אלא רק כאשר מצטרף אליה תואר השם “מילולית”. [...] השימוש במונח על דרך המטאפורה או בהשאלה עשוי, מן הסתם, להרחיב מאוד את גבולות ספקטרום המשמעויות שהוא מייצג. [...] בשימוש זה במטאפורות אין כל פגם וכאשר המטאפורה מופיעה בשלמותה, ברור כי הכוונה של הדובר או המנסח היא לדבר אחר מאשר אלימות. (עמ’ 234–235).

בהמשך הוא קובע כי מאחר ש”אלימות” לבדה מחייבת שימוש בכוח פיזי, הרי שהמילים “אלימות” ו”מילולית” הן תרתי דסתרי, זהו אוקסימורון, צירוף ביטויים שיש בו סתירה פנימית (עמ’ 235). לפיכך “אלימות מילולית” איננה סוג של אלימות.

כאמור, דעה זו לא נתקבלה בסופו של דבר. דעת הרוב נקבעה בהתאם לעמדתו של השופט אהרן ברק. תחת הכותרת “אמצעי אלימות – מובן לשוני” כותב ברק כך:

האם הדיבור העברי “אלימות” משתרע אך ורק על שימוש בכוח פסי? לדעתי, התשובה על שאלה זו היא בשלילה. אמת, המובן הטבעי והרגיל של הדיבור “אלימות” מצביע על שימוש בכוח. אך אין זה המובן היחיד. בלשון העברית משמש הדיבור ‘אלימות’ לציון התנהגות תקיפה ובוטה גם אם אינה כרוכה בשימוש בכוח פסי. על-כן אנו מדברים על “אלימות

15 ראה לשוננו לעם מד (תשנ”ג), עמ’ 117.

רוחנית" בין בני-זוג, תוך שאנו מציינים כי "יש שאלמות 'רוחנית' קשה היא מאלימות פיזית..." (השופט אלון בע"א 458/79 ש' ניר נ' י' ניר [1], בעמ' 527; ראה גם: ע"א 352/82 אלברט איזק נ' אנה איזק [2], בעמ' 190; ע"א 523/84 [3]). בדומה, אנו מדברים על "אלימות נפשית" בהקשר לקבילותן של הודאות שהושגו שלא כדין (ראה ע"פ 115/82, 168, ה' מועדי ואח' נ' מדינת ישראל [4], בעמ' 262). ברוח זו, אנו משתמשים לעתים קרובות בדיבור "אלימות מילולית". ביטוי זה מופיע לא פעם בפסקי-דין של בית-משפט זה (ראה: ע"א 594/86 [5]; ע"א 3236/90 פלוניס נ' היועץ המשפטי לממשלה [6], בעמ' 464). הוא מקובל בספרות המשפטית (ראה י' זמיר, "חרות הביטוי כנגד לשון הרע ואלימות מילולית" ספר זוסמן (דף-חן, תשמ"ד) 149). מסקנתי היא איפוא, כי הדיבור "אמצעי אלימות" כולל בחובו — במישור הלשוני-בלשני — הן שימוש בכוח פיסי והן שימוש באמצעים תקיפים ובוטים שאינם כרוכים בכוח פיסי. (עמ' 227). (ההדגשה שלי. ז.ל.).

טענתו העיקרית של ברק בקטע זה, המוצגת על-ידיו כטענה "לשונית-בלשנית", אינה מכוונת כלל לשימוש הסטנדרטי, הכללי והמקובל של המילה "אלימות". הוא מודה כי "המובן הטבעי והרגיל" שלה קשור בשימוש בכוח פיזי. אך יחד עם זאת הוא טוען כי משמעותה רחבה יותר, והיא יכולה להכיל גם משמעויות שאינן קשורות בכוח פיזי. לפי זה הלוואי ל"אלימות" הוא אכן לוואי מצמצם. אולם הוא מוכיח את טענתו באמצעות שפע ציטוטים, הלקוחים כולם מן ההקשר המשפטי, ובכולם המילה "אלימות" באה בצירוף לוואי, כגון "אלימות נפשית" ו"אלימות חינוכית". הוא מתעלם מכך שמשמעותם המלאה של צירופים אלה נובעת בעיקרה מתוספת הלוואי "נפשית" או "חינוכית", ולא ממשמעותו של הגרעין "אלימות". בסופו של דבר נראה שמסקנתו אינה הולמת את משמעותה של "אלימות" כפי שהיא נראית מנקודת מבט בלשנית.

אמנם הפרשנות המשפטית אינה כבולה למובן הלשוני של הטקסט. כל אחד מהשופטים מביא רשימה ארוכה של שיקולים המשפיעים כולם על עמדתו הסופית. בעיקר נראה לנו שכדאי לראות את עמדתו של ברק כמשקפת את השאיפה הגוברת להכיר בכוחן של מילים לגרום נזק, לעתים אולי נזק גדול אף מאלה שגורמות פעולות הכרוכות בשימוש בכוח פיזי. שאיפה זו יכולה להיות רלוונטית גם בקשר למונחים נוספים, כגון "התעללות". מובן שאין אנו מבקשים לטעון, כי על הבלשן להחזיק בעמדה דווקנית, שתבקש לחסום התפתחויות חיוביות מסוג זה. נהפוך הוא. יחד עם זאת, לא נראה לנו שהפתרון הוא טשטוש

ועמעות משמעויותיהן של מילים. פעילות פרשנית כמו בדוגמה שלעיל, בעיקר כשהיא מתייחסת ללשון החוק, מכונה בעולם המשפט "חקיקה שיפוטית", והמתנגדים לה טוענים כי על ידי "מתיחת" גבולותיהן של המילים באופן כזה מבצעת הרשות השופטת למעשה את תפקידה של הרשות המחוקקת. העמדה הבלשנית יכולה אפוא להביע כאן ביקורת כלפי הפסיקה, ולכוון את דבריה כלפי הרשות המחוקקת, שיכולה לקבוע בחוק הגדרה מיוחדת ל"אלימות" בהקשרים משפטיים. הגדרה מיוחדת כזו נקבעה, למשל, עבור המונח "נוק גוף". חוק הפיצויים לנפגעי תאונות דרכים, תשל"ה-1975, מגדיר "נוק גוף" בסעיף 1 כ"פגיעה או ליקוי גופני, נפשי או שכלי". הגדרה כזו סותרת לחלוטין את משמעותו הרגילה של "נוק גוף", אולם היא מבקשת לתת ביטוי להכרה בכך שנוק נפשי עשוי להיות קשה ולפגוע בתפקודו של אדם לא פחות מנוק גופני.

מומחיותו של הבלשן יכולה לבוא לידי ביטוי גם במסגרת ייעוץ לעורכי דין המנסחים טקסטים משפטיים. הבלשן יכול להצביע על הקושי הפרשני שהטקסט עלול לעורר, ולהציע ניסוחים חד-משמעיים שיהלמו את כוונותיו של המנסח ולא יאפשרו פרשנות שתסתור אותו.

לסיכום הפרק הזה נציין, כי בתחום הבלשנות המשפטית מובן שאין הבלשן יכול ליזום התערבות ישירה. הוא יכול להביע עמדתו בהתאם למומחיותו רק כאשר הוא נקרא לכך על ידי המערכת המשפטית. ניתוח בדיעבד, שיצביע על הבעייתיות של הכרעות משפטיות שכבר נתקבלו, עשוי אולי להעלות את רמת המודעות של המערכת המשפטית לתפקיד המשמעותי שהידע הבלשני עשוי למלא כאן.

4. המישלב המשפטי והקריאה לשימוש בלשון פשוטה

כאמור, יש קשר ברור בין היכולת להבין את המישלב המשפטי לבין השוויון בפני החוק. אורח שאינו מבין את לשון החוק או את לשונם של טקסטים משפטיים אחרים, עשוי שלא להכיר את זכויותיו ואת חובותיו. עובדה זו, וההכרה בקושי המיוחד שבמישלב המשפטי, עוררו כבר לפני עשורים אחדים את התביעה לפשט את הלשון המשפטית,¹⁶ והביאו להקמתה של תנועה למען שימוש ב-Plain Language (לשון פשוטה) בטקסטים משפטיים. לדעת דנט

16 לפירוט ר' O'Barr, 1982: 20-23, ולמקורות נוספים המציגים ביקורת על הלשון המשפטית ר' Danet, 1985: 274-275.

על לשון, משפט וצדק חברתי

(Danet, 1984 : 1 ; 1990 : 538) אפשר לראות את התביעה לשימוש ב-Plain Language כתוצר של תנועות הצרכנים: כפי שאלה טוענות לזכותו של האזרח לתמורה מלאה לכספו ולשירות הוגן, כך התנועה למען שימוש ב-Plain Language טוענת לזכותו של האזרח להבין ולהיות מובן. הטענה היא כי המישלב המשפטי עלול לגרום לפגיעה בזכויות בסיסיות של האזרח, שלא הוכשר לקריאת טקסטים משפטיים. לצורך הבנת מצבו המשפטי אין לו מנוס מלהיעזר באנשי מקצוע, שאינם זמינים תמיד וששירותיהם עשויים להיות יקרים. בראשית שנות השבעים התחילו מדינות אחדות, ובראשן שבדיה, לקדם רפורמה בלשון המשפטית והביורוקרטית (Danet, 1985 : 275 ; 1990 : 538–539).

כיום קיימים ארגונים למען השימוש ב-Plain Language במדינות רבות בעולם. ארגונים אלה מאגדים משפטנים ואנשי אקדמיה המבקשים לשכנע את עמיתיהם להימנע משימוש במישלב המשפטי בטקסטים שהם מנסחים, ואף מציעים סיוע והדרכה לכתיבה בלשון פשוטה.¹⁷ קורס מזורז ב-Plain Language, המופיע באתר האינטרנט שהוזכר לעיל, מציע שינוי במאפיינים בולטים אחדים של המישלב המשפטי באנגלית: שימוש בצורות פועליות במקום בנומינליזציות, שימוש בצורות פעילות ולא סבילות, והימנעות ממשפטים המנוסחים על דרך השלילה או פותחים בציון הסתייגויות או בציון המקרים היוצאים מן הכלל.

בישראל נעשה עד כה מחקר אחד (Kurzon, 1999) שעסק בקריאתם של טקסטים משפטיים, והוא פורסם בכתב-העת של Clarity – אחת מן האגודות הבינלאומיות הקוראות לשימוש ב-Plain Language: קורוזן מנתח שני סוגים של טקסטים משפטיים בעברית, שלציבור הרחב נגיעה יומיומית אליהם – חוזה משכנתא ופוליסת ביטוח נסיעות לחו"ל – ומצביע על הקשיים שעלולים להתעורר בהבנתם בהתבסס על תכונותיהם התחביריות והסמנטיות. במחקר מצומצם שערך, הוא בדיק עד כמה מבינים דוברי עברית ילידיים ולא ילידיים קטע קצר מן המישלב המשפטי. לפי ממצאיו, אפילו דוברי עברית ילידיים ומשכילים לא הצליחו להשיג למעלה מ-75% של הצלחה במבחן הבנת הנקרא בטקסט זה. למרות היקפו המצומצם של המחקר, נראה שהוא מתיישב עם התחושה האינטואיטיבית של כל דובר עברית כשהוא נתקל בטקסט משפטי, וניתן לשער שחזרה עליו בהיקף רחב יותר לא תניב תוצאות שונות באופן משמעותי.

בישראל עדיין לא קמה תנועה הקוראת לשימוש בלשון פשוטה, ומודעותו של ציבור המשפטנים, וביניהם שופטים, לבעיות אלה נמוכה. קורוזן (שם)

17 פרטים על הארגונים השונים ומאמרים בנושא זה מופיעים באתר: <http://www.plainlanguagenetwork.org>; ראה גם Danet, 1985, הערה 2.

מתאר מקרה מ-1996 שבו אדם, שלא הצליח להבין את זכויות הפנסיה שלו כפי שהופיעו בתלוש המשכורת, לא זכה כלל לאהדת בית המשפט. לדעתנו, אין לפסול גם את האפשרות, שהקהילה המשפטית מנציחה, במודע או שלא במודע, את מעמדה הציבורי והכלכלי באמצעות השימוש בלשון, החתומה במידה זו אחרת בפני הציבור הרחב (Danet, 1985: 274). במקום להתענג על יופיו, עושרו וארכאיותו של המישלב המשפטי, יכולה הקהילה הבלשנית לנצל כאן את הידע שנצבר בתחום הקריאות של טקסטים ואף בתחום השכתוב הדידקטי, ובכך למלא תפקיד משמעותי בשירות הצדק החברתי.

5. הרטוריקה והשיח המשפטי: צורה לעומת תוכן

יש להניח כי המערכת המשפטית רואה עצמה כמי שעוסקת בתוכן, במהות, ולא בצורה. נקל לשער שרוב השופטים יטענו, כי הם מושפעים רק מתוכן העדויות הנשמעות בפניהם, ולא מצורתן. אולם העדויות הנמסרות בבית המשפט הן למעשה גרסאות אלטרנטיביות, שמתוכן על השופט או על המושבעים לבחור בוו שנראית להם אמיתית. כיוון שכך, יש הטוענים כי הבחירה הזו מושפעת לא רק מתוכן של העדויות, אלא אף מצורתן, מן האופן שבו מנוסחים הדברים (O'Barr, 1982). בחיבורים אחדים, שנכתבו כדי לסייע לעורכי דין להכין את עדיהם לעדות אפקטיבית בבית המשפט, נמצאו הנחיות הקשורות בקצב הדיבור, בכמות הדיבור, בשימוש בטון כועס או דרמטי, בביטויי הסתייגות רבים, בשימוש במילים לא מוכרות כדי להרשים, במידת הקונוונציונליות של התיאור, באופן בניית הנרטיב – כל אלה ואחרים, למרות היותם מאפיינים הקשורים בצורה ולא בתוכן, עשויים להשפיע השפעה מכרעת על תהליך קבלת ההחלטות בבית המשפט. כמו כן, חשובים אופן הפנייה של עורך הדין לעד, הבחירה בכינויי הגוף, מידת הקרבה שמציג עורך הדין אל העד, בחירת סוג השאלה והגייון בשאלות, השימוש בחזרות ובמיקצב ועוד (O'Barr, 1982: 31–38).

או'באר (שם) מדווח על מחקר גדול שנערך בארה"ב באמצע שנות השבעים. לצורך המחקר הוקלטו 150 שעות של עדויות בבתי משפט, ואותרו בהן סגנונות דיבור אחדים: הסגנון של בעל-הכוח לעומת הסגנון של חסר הכוח, הסגנון הסיפורי לעומת הסגנון המקוטע, סגנון של תיקון-יתר, ודיבור סימולטני. "סגנון חסר הכוח" תואר במחקר זה כסגנון המרבה בביטויי הסתייגות, במגבירים, בנימוס-יתר, בהיסוסים, במחוות פרה-מילוליות, בתיקון-יתר, בציטוטים כדיבור

על לשון, משפט וצדק חברתי

שיר ובשאלות המופנות אל עורך הדין. נמצא כי סגנון זה מאפיין מבחינה סטטיסטית עדים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך יחסית, בעלי רמת השכלה נמוכה יחסית, עקרות בית או גברים המועסקים כשכירים ברמה נמוכה ולעתים מובטלים.

במחקר נבדקה השפעתם של סגנונות אלה על התקבלותה של העדות כאמיתית ומשכנעת, ומוכחת ההנחה, שלסגנונה ולצורתה של העדות יש השפעה מכרעת על ההחלטה שתתקבל בעקבותיה, לעתים השפעה רבה יותר מאשר לתוכנה העובדתי.

אפשר לטעון, כי בנקודה זו יש הבדל משמעותי בין שיטת המשפט שבה הכרעת הדין נמסרת בידי מושבעים הדיוטות, לבין שיטת המשפט האדוורסרית, כמו זו הנהוגה בישראל, שבה נעשית ההכרעה על ידי שופטים מקצועיים, שאמורים להיות פחות מושפעים ממניפולציות או מסגנון. אולם יש לזכור כי לא אחת על השופט לבחור בין עדויות שונות שאינן מתיישבות זו עם זו, ובמקרים אלה עליו להחליט "למי להאמין". הבחירה הזו מנומקת לעתים קרובות בכך שעד מסוים "עשה רושם" טוב יותר או פחות. מותר להניח, לפחות כהנחת עבודה למחקר עתידי, שהחלטה כזו עשויה להיות מושפעת מסגנונה של העדות, ולא רק מתוכנה העובדתי. עדות שקר הנמסרת בסגנון רהוט, שוטף ובטוח בעצמו, עלולה לעורר רושם טוב יותר מעדות אמיתית הנמסרת במקוטע, בהיסוס ובחוסר-ביטחון. מכאן שההחלטה מהי "האמת" תיקבע, לפחות בחלקה, על פי סגנון הדיבור.

עבודות בכיוון זה לא נעשו כמעט בישראל. ליבס-פלסנר (Liebes-Plesner, 1984) מנתחת ניתוח ביקורתי את הרטוריקה הנקוטה בידי עורך דין במשפט אונס בשלב חקירת העדים ובשלב הסיכומים. הניתוח מצביע על האופן שבו הנאנסת מוצגת על ידי עורך הדין לא כנערה שהייתה קורבן להתעללות, אלא כאישה הממלאת את תפקיד ה"נבל" בסיפור. ליבס-פלסנר מזכירה את אופן הפנייה, מבנים פואטיים של ניגוד ושל חזרה, תוך ניתוח הקשר בין המילים לבין הרפרנט שאותו הן מייצגות, הצגת מקבל הפעולה כמבצע, ועוד. אלה הם כלים רטוריים שיכולים להשפיע על גישתו של בית המשפט כלפי הנאנסת ומכאן גם על החלטתו.

בעוד שהדברים שלעיל התייחסו לרטוריקה באולם בית המשפט ולהשפעתה על הכרעת השופטים, ניתוח רטורי יכול להתייחס גם לתוצאתו של ההליך המשפטי — לפסק-הדין עצמו. קיים (1999) מנתחת בהרחבה את האמצעים הרטוריים הגלויים הננקטים בפסקי-הדין של בית המשפט העליון בישראל,

ואילו בוגוש ודון-יחיא (1999, פרק ט) נוקטות ניתוח רטורי מסוג אחר: הן מציעות ניתוח ביקורתי של פסק־דין, שתכליתו לא רק לתאר את האסטרטגיות הגלויות שהשופט נוקט, אלא לחשוף עמדות או מסרים סמויים המשתמעים מניסוחיו. הן מנתחות פסק־דין בעבירת אונס, ומצביעות על האופן שבו דרך ניסוחו של פסק־הדין משקפת את עמדותיהם של השופטים כלפי הנאשמים, כלפי קורבן האונס וכלפי מעשה אונס בכלל. מוצעת רשימה ארוכה של קריטריונים לניתוח כזה: האופן שבו מכנים כל אחד מן המעורבים באירוע (הבחירה בשם פרטי לעומת כינוי רשמי), בניית "רקע" לדמויות ובניית מסגרת סיפורית לגרסת כל אחת מהן תוך אזכור פרטים רלוונטיים יותר או פחות, נקודת התצפית הנבחרת, ההישענות על תבניות תרבותיות קבועות ("מיתוסים"), וכן נושאים לשוניים מובהקים, כגון אופן השכתוב של גרסות הצדדים, ציטוטים והשמטות, בחירת זמן הסיפור (הווה או עבר), בחירה בלשון פעיל או סביל, שימוש במילות הסתייגות ובשאלות רטוריות, שימוש במטאפורות ובמילים רבות־משמעות או עמומות, חזרות — כל אלה ואחרים מוצגים ככלים רטוריים שבאמצעותם מועברים אל הקורא מסרים סמויים. הניתוח הזה הוא דוגמה משכנעת, המוכיחה שהכלים הבלשניים הינם מכשירים רבי־עוצמה לניתוח ביקורתי של פסק־דין.

תחום זה של ניתוח פסק־דין נראה כתחום פתוח בפני בלשנים. הטקסטים הם טקסטים כתובים, הם חשופים בפני הציבור, והיזומה למחקר יכולה להיות של הבלשן.

6. סיכום

בימים אלה של פריחה למחקר הבין־תחומי, אין לבלשן עוד כל צורך להסתגר בד' אמותיו. יישומו של הידע הבלשני לתחומים אחרים נראה כמתבקש מאליו. הדלת פתוחה בפני בלשנים לקחת חלק בעשייה חברתית ובמעורבות חברתית. בלשן השואף למצוא נקודות חיבור אל הצדק החברתי יכול למוצאן בנקודות המפגש של תורת הלשון ותורת המשפט. הארנו כאן אחדות מן הנקודות הללו, הנראות לנו מרכזיות ופוריות במיוחד.

הדיון הבלשני במישלב המשפטי אינו חייב להצטמצם בתיאורו של מישלב זה. הוא יכול להרחיב את תחום הדיון אל הקשיים המיוחדים שהמישלב המשפטי מציב בפני הציבור, ואף להציע פתרונות לבעיה זו. הבלשן יכול להעמיד עצמו כמומחה לשירותה של המערכת המשפטית, להצביע בתוקף

על לשון, משפט וצדק חברתי

על המקומות שבהם נדרש ידע בלשני, ואף להציע כלים בלשניים מתחומים שונים, כגון רכישת שפה שנייה או הבנת הנקרא, ככלי עזר בסיטואציות הקשורות במנגנון הצדק. אף הדין ברטוריקה המשפטית אינו חייב להיות תיאורי בלבד. הוא יכול להיות ניתוח ביקורתי, שיצביע על המקומות שבהם הצדק לא בהכרח נעשה. חיבור נוסף בין לשון ומשפט, שלא נגענו בו כאן, הוא חופש הדיבור, הפיקוח על הדיבור ופשעים המתבצעים באמצעות הדיבור (Greenwalt, 1989; Weinstein, 1999). תחומי מחקר אלה משוועים לחוקרים בעלי תודעה חברתית, שעשויים להביא למעורבות גדולה יותר של הקהילה הבלשנית בחיים הציבוריים בישראל.

ביבליוגרפיה נבחרת

- בוגוש, רינה ורחל דון-יחיא. 1999. מגדר ומשפט: אפליית נשים בבתי המשפט בישראל. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- ברק, אהרן. 1992. פרשנות במשפט. ירושלים: נבו.
- גבורה, אבי. תש"ס. עיוני תחביר בחוזה המשפטי. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון.
- גז, ששי ומשה רונן. 1990. המשפט הפלילי. תל אביב: בורסי.
- לבנת, זהר ואורלי קיים. (בדפוס). הציטוט כאמצעי רטורי בפסקי הדין של בית המשפט בישראל. בלשנות עברית.
- לנדוי, רננה. 1999. המשפט במשפט: בלשנות משפטית — הבלשן בשירות המשפטן. עיוני משפט כב: 37–64.
- פינטו, דורי וגיל אבריאלי. 2001. 'חוליה חסרה' במלאכת החקירה: גביית הודעה מנחקרים, שאינם דוברי עברית, ללא רישום בשפת הנחקר. הסניגור 53: 3–6.
- קדמי, יעקב. 1998. על הראיות. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- קיים, אורלי. 1999. אמצעים רטוריים בלשון המשפטית. חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- שלוזינגר, מרים. 1999. מתורגמות עבור נאשם תלוי-תרגום כאתגר משפטי ולשוני. בתוך: רינה בן שחר וגדעון טורי (עורכים). העברית שפה חיה ב'. תל אביב: הקיבוץ המאוחד. 317–331.
- שפירא, צפורה. 1987. לשונם של פסקי הדין של בית המשפט העליון. חיבור לקבלת תואר מוסמך. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- Brennan, Mark. 1994. Cross-examining Children in Criminal Courts: Child Welfare under Attack. In: Gibbons (1994), 199–216.

- Bresnahan, Mary I. 1991. When a Response Is Not an Answer: Understanding Conflict in Nonnative Legal Testimony. *Multilingua* 10: 275–293.
- Charrow, Robert P. and Veda R. Charrow. 1979. Making Legal Language Understandable: A Psycholinguistic study of jury instructions. *Columbia Law Review* 79: 1306–1374.
- Charrow, Veda R., J. A. Crandall and Robert P. Charrow. 1982. Characteristics and Functions of Legal Language. In: Kittredge, R. and J. Lehrberger (eds.). *Sublanguage*. Berlin: Walter de Gruiter.
- Danet, Brenda. 1984. The Magic Flute: A Prosodic Analysis of Binomial Expressions in Legal Hebrew. *Text* 4: 143–172.
- Danet, Brenda. 1985. Legal discourse. In: van Dijk (1985): 273–291.
- . 1990. Language and the Law: An Overview of 15 years of Research. In: H. Giles, H. and Robinson W.P. (eds.). *Handbook of Language and Social Psychology*. J. Wiley & Sons: 537–559.
- Dascal, Marcelo. 1983. *Pragmatics and the Philosophy of mind 1*. Amsterdam: John Benjamins.
- van Dijk, Tuen A. (eds.). 1985. *Handbook of Discourse Analysis*. NY: Academic Press.
- Eades, Diana. 1994. A Case of Communicative Clash: Aboriginal English and the Legal System. In: Gibbons (1994): 234–264.
- Gibbons, John. 1990. Applied Linguistics in Court. *Applied Linguistics* 11: 229–237.
- Gibbons, John (ed.). 1994. *Language and the Law*. London: Longman.
- Greenawalt, Kent. 1989. *Speech, Crime, and the Uses of Language*. NY: Oxford University Press.
- Jones, Alex. 1994. The limitations of voice identification. In: Gibbons (1994): 346–361.
- Kurzton, Dennis. 1999. The Comprehension of Legal Hebrew. *Clarity* 44: 29–31.
- Labov, William and Wendell A. Harris. 1994. Addressing Social Issues through Linguistic Evidence. In: Gibbons (1994): 265–305.
- Levi, Judith N. 1993. Evaluating Jury Comprehension of Illinois Capital-Sentencing Instructions. *American Speech* 68.

- Levi, Judith N. and Anne G. Walker (eds.). 1990. *Language in the Judicial Process*. NY: Plenum Press.
- Liebes-Plesner, Tamar. 1984. Rhetoric in the Service of Justice: The Sociolinguistic Construction of Stereotypes in an Israeli Rape Trial. *Text* 4 (1-3): 173-192.
- Mellinkoff, David. 1963. *The Language of the Law*, Boston: Little, Brown.
- Morris, Ruth. 1993. The Interlingual Interpreter — Cypher or Intelligent Participant? *International Journal for the Semiotics of Law* VI (18): 271-291.
- Nolan, Francis. 1994. Auditory and Acoustic Analysis in Speaker Recognition. In: Gibbons (1994): 326-345.
- O'Barr, William M. 1981. The Language of the Law. In: C. A. Ferguson and S. B. Heath (eds.). *Language in the U.S.A.* NY: Cambridge University Press.
- . 1982. *Linguistic Evidence: Language, Power and Strategy in the Courtroom*. NY: Academic Press.
- Walsh, Michael. 1994. Interactional Styles in the Courtroom: an Example from Northern Australia. In: Gibbons (1994): 217-233.
- Weinstein, James. 1999. *Hate Speech, Pornography, and the Radical Attack on Free Speech Doctrine*. Westview Press.
- Wodak, Ruth. 1985. The Interaction between Judge and Defendant. In: van Dijk (1985): 181-191.